

ELŻBIETA WALERICH

TRWANIE I UTRWALANIE

*Problem poznania intelektualnego
w filozofii Henriego Bergsona*

Kęty 2022

WYDAWNICTWO
MAREK DEREWIECKI

FUNDAMENTA

Studia z historii filozofii

t. CVII

Seria pod redakcją Mikołaja Olszewskiego, Zbigniewa Nerczuka
i Antoniego Szweda

© 2022 by Elżbieta Walerich

Wydanie pierwsze

Recenzent: dr hab. Krzysztof Szlachet

Redakcja naukowa, korekta i indeks nazwisk: Teresa Dziemińska

Projekt okładki i łamanie: Łukasz Derewiecki

Druk i oprawa: Białostockie Zakłady Graficzne S.A.

Al. 1000-lecia Państwa Polskiego 2

15-111 Białystok

Wydanie publikacji zostało dofinansowane przez Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytetu Wrocławskiego

Na okładce wykorzystano fragment obrazu Augusta Renoira, *Śniadanie wioślarzy*

ISBN 978-83-66941-37-3

Wydawnictwo Marek Derewiecki

ul. Szkotnia 29a, 32-650 Kęty

tel./fax 33/8454149, 603931607

e-mail: wydawnictwo@derewiecki.pl

Księgarnia: www.derewiecki.pl

Dystrybucja: tel. 502637305

Wprowadzenie

Henriego Bergsona traktuje się powszechnie jako myśliciela, który zwraca się ku siłom witalnym, ku bezpośredniej intuicji stojącej w opozycji do poznania intelektualnego i – co za tym idzie – który odrzuca naukę jako uniwersalny wzorzec poznania. Takie rozumienie jego poglądów jest zasadniczo słuszne. Bergson sądzi, że nie można wytłumaczyć sposobu funkcjonowania ludzkiej świadomości za pomocą deterministycznych praw, a z drugiej strony twierdzi, że wszechświat nie rozwija się zgodnie z mechanistycznymi zasadami newtonizmu bądź spenceryzmu, lecz charakteryzuje go twórczy postęp. Dlatego jego zdaniem trzeba posłużyć się intuicją, jeśli pragnie się wejść w dogłębny, bezpośredni kontakt z samą rzeczywistością. Uważa się zasadniczo, że właśnie teoria wiedzy intuicyjnej stanowi jego najważniejszy wkład do filozofii. Pojawia się w tym kontekście pytanie, jaki właściwie status posiada w Bergsonowskiej koncepcji poznanie zmysłowe i naukowe, którymi człowiek posługuje się przez większość czasu? A może Bergsona wcale nie interesuje to zagadnienie? Otóż jest to obok kwestii wiedzy intuicyjnej i relacji psychofizycznej najważniejszy temat jego rozważań. Warto w tym kontekście również zbadać, na czym dokładnie miałby polegać antyscjentyzm i irracjonalizm, za pomocą których charakteryzuje się tradycyjnie jego stanowisko.

Należałoby podkreślić, że filozof korzysta w swoich pracach kanonicznych ze specyficznej metody badawczej – powraca wielokrotnie do interesujących go problemów, zatacza coraz ściślejsze kręgi i formułuje przy tym nowe wnioski. Ponadto w każdym z trzech przeanalizowanych przeze mnie szczegółowo utworów rozważa zagadnienie wiedzy intelektualnej z innej perspektywy. Ten styl Bergsona może niekiedy prowadzić do mylnej interpretacji niektórych jego stwierdzeń. W związku z tym wydaje się, że dopiero całościowe i metodyczne studium wszystkich dzieł kanonicznych, w których omówione zostaje poznanie intelektualne, pozwala uchwycić właściwy sens jego poglądów i wyciągnąć wiążące wnioski.

W mojej książce poddaję systematycznej analizie i rekonstrukcji Bergsonowską teorię wiedzy intelektualnej, która stanowi w wielu kwestiach

wciąż aktualną propozycję rozumienia natury i sposobu funkcjonowania ludzkiego umysłu¹. Warto już na wstępie zaznaczyć, że w skład wiedzy intelektualnej wchodzi według Bergsona zarówno poznanie zmysłowe, jak i naukowe, które posiadają cel praktyczny związany z ułatwianiem życia i adaptacją do warunków środowiskowych. Dokonuję w tym celu własnego tłumaczenia niektórych terminów używanych przez filozofa. Chodzi tu przede wszystkim o francuskie słowo *intelligence*, kluczowe dla jego teorii. W przekładach jego różnych prac tłumaczone jest ono jako „rozum”, „inteligencja” bądź „umysł”. Uważam, że najlepszym polskim odpowiednikiem tego terminu jest słowo „intelekt” (ewentualnie „rozum”). Zapożyczam je z pracy Ingardena zatytułowanej *Intuicja i intelekt u H. Bergsona*. Termin ten nawiązuje również do pojęcia występującego w Ingardenowskim tłumaczeniu *Krytyki czystego rozumu* Kanta, w której intelekt stanowi władzę tworzenia pojęć. W podobny sposób rozumie go Bergson, który zresztą wielokrotnie odwołuje się w swoich rozważaniach do poglądów filozofa z Królewca. Natomiast na pewno błędem jest tłumaczenie słowa *intelligence* jako „umysł”. Intelekt stanowi bowiem obok intuicji jedną z władz umysłu, na którego określenie francuski myśliciel używa terminu *esprit*².

Będę starała się wykazać, że stanowiska francuskiego filozofa nie można określić jako z istoty irracjonalistycznego. O ile prawdą jest, że poznanie intelektualne posiada w jego koncepcji poważne ograniczenia, to jednak nie należy pomijać faktu, że w swych filozoficznych badaniach odwołuje się on do osiągnięć nauk empirycznych. Warto sobie przypomnieć, że w czasach

¹ W książce tej występują fragmenty tekstów bądź idee, które pojawiły się już w moich artykułach, zob. *Dualizm psychofizyczny w koncepcji Malebranche’a i Bergsona na podstawie charakteru postrzeżenia zmysłowego. Próba porównania*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2015, nr 4, s. 61–82; *The Character of cognition in Henri Bergson’s Theory*, „Studia Philosophica Wratislaviensia”, English Edition, vol. III (2014), s. 23–35; *Status przestrzeni w koncepcji Henriego Bergsona*, „Lectioes & Acroases Philosophicae” VIII, 2 (2015), s. 85–101; *Status poznania intelektualnego w koncepcji H. Bergsona na podstawie „Ewolucji twórczej”*, „Przegląd Filozoficzny” 2018, nr 1, s. 93–108; *Milhaud versus Bergson – zagadnienie wolności umysłu a poznanie naukowe*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2019, nr 3, s. 123–138; *Bergson et la connaissance intellectuelle du monde extérieur*, „Studia Philosophica Wratislaviensia” 2021, nr 4, s. 65–79. Jednak obecna praca ma charakter znacznie poszerzony w stosunku do myśli wyrażonych we wspomnianych publikacjach, występują w niej również zupełnie nowe ustalenia i pomysły.

² Zob. E. Walerich, *Od tłumaczki*, [w:] H. Bergson, *Myśl i ruch*, Warszawa 2021, s. XXXII.

Bergsona, to znaczy na przełomie XIX i XX wieku, dochodzi do rewolucji naukowej w rozumieniu człowieka – zaczyna się stosować wiedzę empiryczną w takich sferach, jak życie i umysł. Rozwijają się takie dziedziny jak biologia i psychologia. W konsekwencji w filozofii następuje proces naturalizowania świadomości, postrzega się ją jako organ ciała³, który stanowi narzędzie działania w świecie, w walce o przetrwanie. Rozważa się kwestię, jaki rodzaj relacji zachodzi między poznaniem i biologiczną konstytucją człowieka. Co więcej, nowe odkrycia i teorie doprowadzają do postawienia pytania na temat samych podstaw i statusu nauki.

W tym kontekście Bergson formułuje własne oryginalne stanowisko dotyczące możliwości poznawczych ludzkiego rozumu. W kolejnych dziełach w sposób dogłębny analizuje współczesne mu koncepcje dotyczące interesujących go problemów, takich jak natura umysłu czy rozwój biologiczny władz poznawczych. W jego epistemologii człowiek jest elementem świata przyrody, podlega biologicznym procesom i jest przez te procesy uwarunkowany również jako podmiot poznania. Zjawiska te da się (przynajmniej częściowo) opisać językiem nauk szczegółowych i zbadać ich metodami. Dlatego można nawet stwierdzić, że podejście francuskiego filozofa wpisuje się w pewnym stopniu również w aktualną naturalistyczną tendencję obecną zarówno w dziedzinie nauki, jak i filozofii. Warto więc już na wstępie podkreślić, że nie chodzi mu jedynie o krytykę nauki, lecz o ustalenie na nowo jej kryteriów. Tymczasem ten element jego teorii pozostaje często niezauważony.

Za cztery kanoniczne prace Bergsona, w których przedstawiona zostaje całość jego filozofii, uważa się: *O bezpośrednich danych świadomości* (1889) (w mojej pracy używam zazwyczaj skrótu *Esej*, czyli pierwszego słowa występującego w tytule w języku francuskim), *Materię i pamięć* (1896), *Ewolucję twórczą* (1907) oraz *Dwa źródła moralności i religii* (1932)⁴. Filozof jest wprawdzie autorem licznych artykułów, esejów i wykładów, w których zbadane zostają ponownie niektóre zagadnienia, lecz stanowią one raczej uzupełnienie teorii wyłożonej w tych dziełach. W książce skupiam się na trzech pierwszych dziełach, pomijam natomiast w mojej analizie pracę *Dwa źródła moralności i religii*, ponieważ Bergson przenosi w niej swoje zainteresowanie na inną dziedzinę, przyjmuje już

³ Por. L. Kołakowski, *Bergson*, Warszawa 1997, s. 22–23.

⁴ Podział ten potwierdza na przykład F. Worms, zob. *Bergson ou les deux sens...*, s. 16–18. Natomiast na polskim gruncie L. Kołakowski, zob. dz. cyt., s. 8.

nie perspektywę jednostkową ani gatunkową, lecz społeczną. Skupia się na historii moralności i religii ludzkości. Moje badania dotyczą natomiast dziedziny umysłu, przede wszystkim zaś statusu poszczególnych władz poznawczych (w tym w szczególności intelektu), jak również relacji, w jakiej pozostaje on z mózgiem. W niektórych przypadkach korzystam również z esejów umieszczonych w zbiorze *La Pensée et le mouvant* (1934), ponieważ filozof nawiązuje w tym dziele do problemów poruszanych w swoich kanonicznych pracach i szerzej tłumaczy niektóre interesujące mnie kwestie. Warto już na wstępie zaznaczyć, że poglądy Bergsona na temat statusu i zakresu poznania intelektualnego ulegają zmianie wraz z następującą w jego teorii ewolucją znaczenia pojęcia przestrzeni.

Przedstawię tu w zarysie kilka najważniejszych problemów, wokół których skupiona jest moja książka. Na początku przeprowadzam analizę specyficzną, dualistycznej natury ludzkiej świadomości. Badam różnice występujące między jaźnią powierzchniową – poddającą się poznaniu intelektualnemu – i jaźnią głęboką, którą charakteryzuje trwanie. Warto podkreślić, że w *Eseju* przestrzeń posiada podobne znaczenie jak w teorii Kanta. Jednak poznanie intelektualne, bazujące na tej kategorii, może być wykorzystywane z powodzeniem w badaniu świata materialnego. Z drugiej strony nie pozwala dotrzeć do głębokiej części ludzkiej psychiki. Pogląd ten niesie ze sobą ważne konsekwencje – skoro czas ludzkiej jaźni nie jest zjawiskiem, które można opisać za pomocą operacji uprzestrzenniania – odrzucony zostaje uniwersalny charakter wiedzy rozumowej. Mamy tu do czynienia z dychotomią jaźń powierzchniowa – jaźń głęboka.

Badam również, w jaki sposób w konkretnym spostrzeżeniu dochodzi do współdziałania sfery materialnej i duchowej. Poddane zostają tu analizie specyficzne operacje formalne i treściowe dokonywane przez intelekt w procesie poznania zmysłowego. Przeprowadzam w związku z tym szczegółowe studium zjawiska pamięci, która w istotny sposób wpływa na ludzkie ujęcie rzeczywistości. W *Materii i pamięci* pojęcie przestrzeni – stanowiące najważniejszy składnik wiedzy intelektualnej – konstytuuje jedynie symbol, schemat utworzony przez człowieka, który pozwala efektywnie operować w świecie. Czy w takim razie poznanie za pomocą przestrzennego schematu posiadałoby charakter jedynie iluzoryczny? W pracy tej występuje dychotomia umysł – ciało.

W dalszej części mojego studium skupiam się na miejscu intelektu w ewolucji życia. Człowiek zostaje bowiem scharakteryzowany przez Bergsona w *Ewolucji twórczej* jako *homo faber*, którego głównym celem jest

manipulacja nieorganiczną materią, wytwarzanie. Badam w tym kontekście sposób funkcjonowania i główne cechy rozumu ludzkiego. Analiza tej kwestii umożliwi określenie, czy poznanie intelektualne pozwala ujmować w sposób obiektywny rzeczywistość albo chociaż niektóre jej dziedziny. Przestrzeń uzyskuje tu ostatecznie swoją podstawę w świecie, a wraz z tą zmianą rozum i nauka również otrzymują inny status. Wniosek ten będzie miał ważne konsekwencje w odniesieniu do prawdziwości ludzkiej wiedzy intelektualnej. W pracy tej pojawia się dychotomia życie – materia.

*Durée et solidification. Le problème de la connaissance
intellectuelle dans la philosophie d'Henri Bergson*

TABLE DES MATIÈRES

Introduction	3
PARTIE I. LES STRUCTURES COGNITIVES	9
I. LA CRITIQUE DE LA CONCEPTION ASSOCIATIONNISTE DE L'ESPRIT	11
II. LA CATÉGORIE DE LA DURÉE	16
III. LE STATUT DE L'ESPACE	21
IV. LA CRITIQUE DU DÉTERMINISME PSYCHIQUE	28
V. LA QUESTION DE L'UNITÉ DU MOI	34
VI. LE CARACTÈRE DU MOI FONDAMENTAL	38
PARTIE II. LA PART DES PERCEPTIONS EXTÉRIEURES DANS LE PROCESSUS COGNITIF	45
VII. LE MONDE ÉTENDU COMME LE POINT DE DÉPART	47
VIII. LA CATÉGORIE DE LA PERCEPTION ET DE L'AFFECTION	54
IX. LE STATUT ONTOLOGIQUE DU MONDE MATÉRIEL	59
X. L'ORDRE DE LA SCIENCE ET L'ORDRE DE LA CONSCIENCE	64
XI. L'IMAGE MATÉRIELLE <i>VERSUS</i> L'IMAGE DE LA CONSCIENCE	70
PARTIE III. LE CARACTÈRE DE LA MÉMOIRE HUMAINE	75
XII. LES ARGUMENTS CONTRE LA POSITION MATÉRIALISTE	77
XIII. LE DUALISME MÉMOIRE-CERVEAU	82
XIV. LES DEUX GENRES DE LA MÉMOIRE	87
XV. LA CONSTRUCTION ET LA MANIÈRE DE FONCTIONNEMENT DE LA MÉMOIRE	94

XVI. LA CONCEPTION DES PLANS DE LA MÉMOIRE	101
PARTIE IV. LA PART DE LA MÉMOIRE DANS LE PROCESSUS COGNITIF	107
XVII. LE CARACTÈRE DE LA CONSCIENCE HUMAINE	109
XVIII. LA MÉMOIRE <i>VERSUS</i> LA PERCEPTION PURE	115
XIX. LE CARACTÈRE CRÉATIF DE LA MÉMOIRE	120
XX. L'APPORT SUBJECTIF DE LA MÉMOIRE DANS LA PERCEPTION	127
PARTIE V. LA PART DES SCHÈMES SUBJECTIFS DANS LE PROCESSUS COGNITIF	133
XXI. LES SCHÈMES DE L'ACTION	135
XXII. LE STATUT DES QUALITÉS SENSIBLES	141
XXIII. LA CATÉGORIE DU TEMPS HOMOGENÈ ET DE L'ESPACE	146
XXIV. LA POLÉMIQUE AVEC KANT	151
XXV. L'INTELLIGENCE <i>VERSUS</i> L'INTUITION	158
XXVI. LA MÉTHODE INTUITIVE	163
PARTIE VI. LE DOMAINE DE LA CONNAISSANCE INTELLECTUELLE	171
XXVII. LE CARACTÈRE DE LA CONNAISSANCE INTELLECTUELLE	173
XXVIII. LE DOMAINE DE LA CONNAISSANCE INTELLECTUELLE	180
XXIX. LA CRITIQUE DE LA THÉORIE KANTIENNE DE LA CONNAISSANCE INTELLECTUELLE	185
XXX. LES DEUX GENRES DE L'ORDRE DANS LE MONDE – L'ESPACE ET LA DURÉE	190
XXXI. LE CERVEAU <i>VERSUS</i> LA CONSCIENCE	197
XXXII. L'INTELLIGENCE <i>VERSUS</i> L'INSTINCT	203
XXXIII. LA CONNAISSANCE INTUITIVE	210
Conclusion	217
Le statut du moi fondamental	218
Les traits du moi fondamental	219

La catégorie de l'espace et le statut de l'intelligence	221
L'adéquation de la connaissance sensible du monde extérieur	227
Bibliographie	233
A. Les oeuvres citées et utilisées de Bergson	233
B. Les traductions polonaises des oeuvres de Bergson citées et utilisées	233
C. Les commentaires utilisés concernant la philosophie de Bergson	233
D. Les autres oeuvres utilisées	237
Index des personnes	240
Index des notions	242
Table des matières – en français	244
Table des matières – en polonais	247

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	3
CZĘŚĆ PIERWSZA: STRUKTURY POZNAWCZE	9
I. KRYTYKA ASOCJACJONISTYCZNEJ KONCEPCJI UMYSŁU	11
II. KATEGORIA TRWANIA	16
III. STATUS PRZESTRZENI	21
IV. KRYTYKA DETERMINIZMU PSYCHICZNEGO	28
V. ZAGADNIENIE JEDNOŚCI JAŻNI	34
VI. CHARAKTER JAŻNI GŁĘBOKIEJ	38
CZĘŚĆ DRUGA: UDZIAŁ ZEWNĘTRZNYCH SPOSTRZEŻEŃ W PROCESIE POZNAWCZYM	45
VII. ŚWIAT ROZCIĄGŁY JAKO PUNKT WYJŚCIA	47
VIII. KATEGORIA SPOSTRZEŻENIA I WRAŻENIA	54
IX. STATUS ONTOLOGICZNY ŚWIATA MATERIALNEGO	59
X. PORZĄDEK NAUKI I PORZĄDEK ŚWIADOMOŚCI	64
XI. OBRAZ MATERIALNY <i>VERSUS</i> OBRAZ ŚWIADOMOŚCI ...	70
CZĘŚĆ TRZECIA: CHARAKTER LUDZKIEJ PAMIĘCI	75
XII. ARGUMENTY PRZECIW STANOWISKU MATERIALISTYCZNEMU	77
XIII. DUALIZM PAMIĘĆ-MÓZG	82
XIV. DWA RODZAJE PAMIĘCI	87
XV. BUDOWA I SPOSÓB FUNKCJONOWANIA PAMIĘCI	94
XVI. KONCEPCJA POZIOMÓW PAMIĘCI	101
CZĘŚĆ CZWARTA: DZIAŁ PAMIĘCI W PROCESIE POZNAWCZYM	107
XVII. CHARAKTER LUDZKIEJ ŚWIADOMOŚCI	109
XVIII. PAMIĘĆ <i>VERSUS</i> CZYSTE SPOSTRZEŻENIE	115
XIX. TWÓRCZY CHARAKTER PAMIĘCI	120
XX. SUBIEKTYWNY WKŁAD PAMIĘCI W SPOSTRZEŻENIE	127

CZEŚĆ PIĄTA: UDZIAŁ PODMIOTOWYCH SCHEMATÓW W PROCESIE POZNAWCZYM	133
XXI. SCHEMATY DZIAŁANIA	135
XXII. STATUS JAKOŚCI ZMYŚLOWYCH	141
XXIII. KATEGORIA JEDNORODNEGO CZASU I PRZESTRZENI ...	146
XXIV. POLEMIKA Z KANTEM	151
XXV. INTELEKT <i>VERSUS</i> INTUICJA	158
XXVI. METODA INTUICYJNA	163
CZEŚĆ SZÓSTA: ZAKRES POZNANIA INTELEKTUALNEGO	171
XXVII. CHARAKTER POZNANIA INTELEKTUALNEGO	173
XXVIII. ZAKRES PRAWDZIWOŚCI POZNANIA INTELEKTUALNEGO	180
XXIX. KRYTYKA KONCEPCJI POZNANIA INTELEKTUALNEGO KANTA	185
XXX. DWA RODZAJE PORZĄDKU W ŚWIECIE – PRZESTRZEŃ I TRWANIE	190
XXXI. MÓZG <i>VERSUS</i> ŚWIADOMOŚĆ	197
XXXII. INTELEKT <i>VERSUS</i> INSTYNKT	203
XXXIII. POZNANIE INTUICYJNE	210
Zakończenie	217
Status jaźni głębokiej	218
Cechy jaźni głębokiej	219
Kategoria przestrzeni oraz status intelektu	221
Adekwatność poznania zmysłowego świata zewnętrznego	227
Bibliografia	233
A. Cytowane i wykorzystane dzieła H. Bergsona	233
B. Cytowane i wykorzystane polskie przekłady dzieł H. Bergsona ...	233
C. Wykorzystane prace dotyczące filozofii H. Bergsona	233
D. Pozostałe wykorzystane prace	237
Indeks osobowy	240
Indeks pojęć	242
Spis treści – język francuski	244
Spis treści – język polski	247